

Понов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЯН У 1919 РОЦІ
У ЩОДЕННИКАХ СУЧАСНИКІВ**

Для історії повсякденності особливе значення мають документи особистого походження, зокрема щоденники, в яких зафіксовані свідчення безпосередніх учасників подій, що цікавлять дослідника. У статті на основі аналізу щоденникових записів сучасників революції 1917–1920 рр. вивчається повсякденне життя киян у 1919 році. Суб'єктивний характер щоденника як письмового документа дозволяє охарактеризувати суспільні настрої в певний історичний період, оскільки автори висловлюють погляд своєї соціальної групи. Регулярність щоденникових записів створює можливість оцінити щоденну реакцію окремих представників суспільства на трансформацію повсякденних практик. З іншого боку, ведення щоденника протягом тривалого часу дозволяло автору порівняти можливості для виживання пересічних обивателів в умовах неодноразової зміни влади.

Крім того, побутові подробиці, зафіксовані на сторінках щоденників, слугують безцінним свідомством для реконструкції повсякденного життя в конкретних умовах. Йдеться про зусилля, які потрібно було докладати городянам для задоволення елементарних людських потреб. За всіх спільних ознак щоденникових записів, між досліджуваними документами є певні відмінності, зумовлені віковими та соціальними особливостями авторів. У щоденнику академіка В.І. Вернадського велика увага надавалась спробам отримати та оцінити інформацію про події, котрі відбувались; київська студентка намагалась охарактеризувати психологічні процеси у своєму найближчому оточенні і власну реакцію на навколишню дійсність; киянка «Л. Л-а» найбільше була стурбована забезпеченням фізичного виживання своїх близьких. Загалом, документи особистого характеру періоду революції демонструють поступове наростання негативних явищ у психологічних настроях городян, зниження рівня соціальних очікувань, розширення меж пристосованості в умовах наростання хаосу та загального дефіциту.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр., Київ 1919 р., самоорганізація суспільства, суспільна психологія, первинні потреби.

Постановка проблеми. Історія повсякденності – один із сучасних напрямів історичної науки. Для цього напряму властиво особливе ставлення до джерел. Це не тільки власне історичні документи, офіційні та неофіційні письмові та усні свідчення, зображально-візуальні документи, а й неісторичні – літературні, лінгвістичні, культурологічні. Особливо важливою для історії повсякденності є роль джерел особистого походження.

Одним із найважливіших періодів в історії повсякденності України ХХ ст. є 1917–1920 рр., коли звичайні громадяни зіткнулись із масою проблем у реалізації своїх побутових потреб. Проблеми були викликані багаторічною війною, численними політичними трансформаціями, наростаючою економічною кризою. Особливості епохи зумовили недостатню повноту історичних матеріалів, їх фрагментарність, політичну ангажованість. Науковий інтерес до теми, яка пропонується, полягає в пошуку та відборі інформації, що міститься в безпосередніх свідомствах сучасників подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед провідних дослідників історії повсякденності є певні розбіжності в розумінні предмету дослідження, які впливають на вибір головних джерел, серед яких у кожного історика є найулюбленіші. Так, один із засновників французької школи історії повсякденності Ф. Бродель [1] основну увагу надавав, зокрема, змінам у людському одязі та харчуванні, тому аналізував розвиток моди в часі та просторі та гастрономічні пристрасті певної доби. Ще один відомий французький учений М. де Серто [2] високо оцінював інформаційні можливості біографічних фактів, нотаріальних і парафіяльних записів, бухгалтерських рахунків, земельних кадастрів. Авторитетний німецький фахівець з історії повсякденності А. Людтке [3] залучив до наукового обігу інтерв'ю німецьких солдат періоду Другої світової війни та листи, які солдати посилали своїм роботодавцям. Крім цього, він вивчав малюнки, щоденники, фотографії, фільми. Російські історики Н.Б. Лебіна [4],

І.В. Нарський [5], А.О. Семенов [6], крім традиційних газетних публікацій, статистичних даних, спогадів та щоденників, вивчали такі документальні свідчення, як частушки та анекдоти. Такий самий перелік джерел запропонувала читачам відома дослідниця Ш. Фіцпатрик [7].

Широке залучення та плідне використання цих та багатьох інших джерел, на думку згаданих авторів, дозволить пам'ятати справжніх свідків історії і спробувати розширити щоденне життя не лише до «кількох відомих людей» у ньому.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення джерел особистого походження, які можуть залучатись під час вивчення повсякденного життя мешканців українських міст у 1917–1920 рр. Для її досягнення передбачається реалізація таких завдань, як визначення характеру інформації, котру містять ці джерела; розгляд різних категорій щоденникової літератури та ступінь їх значення у вивченні теми; характеристика щоденної реакції окремих представників суспільства на трансформацію повсякденних практик.

Викладення основного матеріалу дослідження. До джерел, які залучені у статті, належать передусім щоденники, записи в котрих робились протягом 1919 р. Їх вели академік В.І. Вернадський [8] та дві киянки, які не вказали своїх прізвищ. Одна з них назвала себе «київською студенткою» [9], друга зашифрувалася як «Л. Л-а» [10]. Автори щоденників цілком природно левову частку записів присвячували власним враженням від подій, що відбувались навколо, та настроям, які виникали в них та в їх оточенні. У щоденнику академіка В.І. Вернадського 1 березня 1919 р. з'явилась красномовна фраза про настрої його друзів після приходу більшовиків – вони були «вбиті з колії». У гості до нього зашли С.М. Майборода, який шукав роботу, потім Гудим-Львович, що пропонував зняти три кімнати в його квартирі зі страху перед новою ревізицією. «У них покїрна розгубленість, але глибоко проникло відчуття ненависті та презирства» [8, с. 133]. У квітні Вернадський записав декілька слів про свою дочку, яка «настільки цінує «дрібниці життя», як ми не цінували, старий звичай їй дорогий, котрий нам був байдужий». У суспільстві дедалі більше нагромаджувалось ненависті, байдужості до життя, тупого відчаю. Підіймались «дикі інстинкти самозбереження» [8, с. 136].

Київська студентка ділилась зі своїм щоденником потаємними думками: «Скрізь комісари, які все псують і в усе утручаються. У нас дедалі сумніше й сумніше, життя дорожчає, утиски збільшуються, всі ходять якісь налякані» [9, с. 211]. Втім,

студентці ще вистачало здорового глузду, щоб поглянути на себе і свої емоції з боку: «Я зрозуміла, що справа зовсім не в речах, а в тому, що хтось сміє забирати моє, мою власність, те, що належить мені. Яке це приниження! Звичайно, смішно скаржитись на таку дрібницю, коли гине ціла країна. Що людина за тварина, коли вона про все судить тільки щодо самої себе!» [9, с. 212]. Спостерігаючи більшовицькі свята, спілкуючись із перехожими, студентка зробила приголомшливий для себе висновок. Вона звернула увагу, що частина її друзів, які належали до інтелігенції, не знаходила в діях більшовиків ніякого безумства і злочинності. «Чи не носили росіяни завжди в собі зародків більшовизму?» [9, с. 214].

Поступово в суспільній психології дедалі яскравіше, чимраз вагоміше проступає справжня соціальна ненависть, навіть соціальний расизм. Наприклад, у записах студентки з'явилися такі рядки: «Сьогодні знову солдати рились у ліжках. Ох! Ці морди, ці «комуністичні» пасма із жирного волосся, що вилазить із-під засалених, зсунутих на потилицю кашкетів; цей стукіт гвинтівки об підлогу, різкі дзвінки, лайка й перелякані, змучені обличчя буржуїв» [9, с. 226].

Негативні емоції, які охопили городян, утрата впевненості в майбутньому, повторюваність радикальних змін сформували в людей певний психічний стан. Кияни стали агресивними, нетерпимими, безкомпромісними. Вони, на думку студентки, стали «абсолютно байдужими до чужого життя». Кожен хотів всього лише «врятувати себе за будь-яку ціну». Правих і винних більше не було. Тобто йшлося про те, що винні всі, окрім себе самого. «Не можна увійти до крамниці, сісти у вагон трамвая, щоб не нарватись на грубощі, настільки всі здичавіли. Всякий бачить в іншому ворога» [9, с. 231].

У щоденнику Вернадського записана розповідь про поїздку з Києва до Полтави. Темою для розмови було обговорення необхідності «вести спогади про минуле, як про побут, котрий зникає». Розмови точились також «про їжу, про минулу їжу й у зв'язку із цим про майбутнє» [8, с. 137]. На початку листопада серед киян знову запанували апатія та розчарування. «Добровольча армія втратила всяку довіру. Серед деяких верств починається поворот до більшовизму!» – обурювався Вернадський [8, с. 178].

Через декілька днів після повернення більшовиків до Києва студентка ділилась новими враженнями: «Перші роки революції Росія здавалась мені величезним тілом, яке струшують судоми, тепер мені здається, що це темна, страшно-спокійна могила». Виїхали майже всі її знайомі, залишилися

або ті, хто мав маленьких дітей і старих батьків, або ті, хто примирився з більшовизмом, як примиряються зі смертю, «від неї ж не втечеш» [9, с. 237].

Коли у студентки арештували батька, вона зверталась до друзів і «сильних світу цього». Загалом, усі ставились до прохачів порівняно доброзичливо, але ніхто не хотів «дуже старатись». Ніхто не хотів «компрометувати себе захистом арештованого буржуя», і всяк прагнув зберегти можливість майбутньої протекції для себе [9, с. 215].

Коли до міста вступили частини армії УНР і перші роз'їзди добровольців, натовп почав «із якимсь зв'язним завиванням та реготом» зривати більшовицькі плакати, розбивати бюсти, ламати дерев'яні споруди. Після другої години дня почали виникати маніфестації. Хрещатиком проходила українська маніфестація. В саду одного з будинків на Садовій вулиці перед відходом більшовики розстріляли й тут же закопали «останні жертви» їхнього режиму. До садиби попрямував церковний хід із корогами та іконами. «На лицях прочан було видно більше злості та ненависті, ніж радощів і вдячності» [9, с. 228].

У грудні 1919 р., із приходом більшовиків, кияни так само боялись виходити в темряві на вулицю, але, щоб не залишатись наодинці, знову ходили спілкуватись усередині одного будинку. Студентка порівнювала: «Так само ходили один до одного у 1918 р., коли Муравйов обстрілював і взяв Київ, але тоді не було ще цього відчуття приреченості та безсилої злості» [9, с. 238]. Дівчина вела щоденник весь час перебування більшовиків, та вирізнялась активною, навіть агресивною антикомуністичною позицією. У запису від 1 березня 1919 р. вона спочатку віднесла до «однієї з найбільш диких сторін більшовизму» відсутність вільної преси. Але відразу висловила більш радикально: «Преса взагалі зникла. Є тільки офіційні органи комуністичної партії, в яких працюють якісь садисти та напівграмотні екстерни» [9, с. 210]. Також вона вказала на наявність на Хрещатику, біля кінематографа «Експрес», «Бюро української преси», яке щодня вивішувало основні телеграми, відомості, вісті. «Ї відомості ці свідчать, що червона армія «відступає на завчасно приготовані позиції» [9, с. 216].

Відсутність вільної преси стимулювала розповсюдження чуток. У лютому 1919 р. у щоденнику Вернадського з'явилися нові записи – в Києві дедалі більше розповсюджувались чутки «про слабкість більшовиків» і про тягар їхнього режиму. З'явилися також чутки про контрибуцію [8, с. 129]. Через декілька сторінок: «Положення зовсім

неясне. В місті всілякі чутки: Київ обложений французами та петлюрівцями, а більшовицькі газети переповнені вістями про перемоги більшовиків. Обиватель не вірить. Його дратують постії і реквізиції. Йдуть чутки про тиждень бідноти, який нібито почався» [8, с. 130]. В останній день лютого: «На диво важке та незрозуміле становище. Ніхто нічого не знає. Абсолютно відрізани від світу. Газети переповнені брехнею й обертаються навколо дрібних і вузьких суперечок. Київ сповнений чуток. Достовірніші вісті після перевірки виявляються неправдивими. В ці дні знову чутки про невпевненість більшовиків, бої біля Фастова, взяття Петрограда, прихід союзників» [8, с. 132].

У жовтні 1919 р. в Києві всю ніч було чути артилерійську канонаду. Вона була пов'язана з наближенням більшовиків. Уже о сьомій годині ранку у продажу з'явився «Киянин», але там гордяни не знайшли відповіді на причину канонади. На стовпах було розклеєно оголошення, що небезпеки місту немає, Добровольча армія перейшла в наступ і «жене ворога». Мешканців закликали до повного спокою. Але дуже довго «всі влади дурили», й населення не вірило в міцність добровольчої влади [8, с. 171].

Автору щоденника під ініціалами «Л. Л-а» почало здаватись, що якщо більшовики прийдуть, то цього разу, «окрім як на турків, яких приведе Петлюра», дійсно, розраховувати немає на кого. І «найжахливіше» те, що, ймовірно, «ми всі швидко в цих турків увіруємо. Адже жити в безнадійності не можна». В «тупому відчаї» люди бродили містом, «запасуючись продуктами й утішаючи себе одночасно найбезглуздішими чутками». Серед них були сподівання на підтримку Пілсудського, на союз із німцями, що програли війну, на допомогу зі сторони давно неіснуючих добровольців [10, с. 225].

Друге місце за обсягом записів у щоденниках посідала інформація про умови побуту. Із лютого 1919 р., з другою появою більшовиків, київські обивателі дедалі більше втрачали замкнутість свого звичного маленького світу. Тепер повноцінний відпочинок став неможливий не тільки у громадських місцях, але й у власних будинках. Військові частини червоних, котрі ввійшли до міста, селились у квартирах. Сім'я київської студентки була вимушена потіснитись і прийняти двох червоноармійців. Вони зажадали чаю. «Довелось устати і гріти їм воду, оскільки прислуга, яка явно стоїть на їхньому боці, все-таки відмовилась працювати в такий неурочний час». Зникало звичне вмеблювання квартир, знищувались приватні бібліотеки [9, с. 209, 210].

Проблемою були звичайні покупки. Магазины або зовсім зникли, або змінили профіль. У чайному магазині відкрилась радянська квітова торгівля. В першій ювелірній артілі продавались овочі [9, с. 221]. Вулиці, які змінили свої назви, ставали «дедалі сумнішими і спорожнілими». Площі та сквери були «спотворені бюстами радянських діячів» [9, с. 223]. Збільшилась кількість «потворних футуристичних плакатів». Майже зникли ослони в садах, у парках зрубали старі дерева. «Маріїнський сад перетворився на кладовище» [9, с. 224]. Напередодні приходу добровольців «страшний вигляд» мав Київ. Усе виглядало мертвим, забитим, тільки солдати бігали вулицями і стріляли в повітря [9, с. 227].

Під час чергової зміни влади в Києві сім'я Л. Л.-ої збиралась у квартирі в її брата. Почались звичайні розмірковування, яка кімната найбезпечніша. «Роздумують над тим, із якої із чотирьох сторін світу йде наступ, потім мало не з компасом у руці ця сторона розшукується. Тепер ми вже знаємо, куди ядро влучити логічно не повинно, що в жодному разі не заважає йому іноді саме там і розірватись». Мешканці намагались визначити, хто саме веде наступ, обчислювали кількість води, яка була, і на скільки часу її може вистачити. Один із сусідів запропонував винайдений ним спосіб угамування спраги – «смоктати моркву». Господарі відмовились, заявивши, що підуть за водою на Дніпро. «Нікуди ви не підете, а самі прийдете до мене за морквою», – філософськи відповів сусід [10, с. 219].

Київська студентка в червні 1919 р. записала у щоденнику, що одне з головних занять мешканців – зберігання продуктів. «Днями прийшов голова будкому і сказав, що є декрет про максимальні запаси муки, цукру тощо. Всі злякались, почали ховати, пересипати, переносити» [9, с. 218].

У день евакуації червоних із Києва студентка вирішила перевірити свою вагу в Миколаївському парку. Вона хотіла дізнатись, «як позначився більшовизм» на її самопочутті. Свою вагу у 2 пуди 38 фунтів (приблизно 50 кг) вона вважала непристойно малою. Втім, за харчування, що постійно погіршувалось, такий факт не викликав здивування. На дев'ять дорослих осіб у сім'ї йшло на день «тільки два фунти м'яса» [9, с. 227].

Із новим приходом червоних ціни підскочили, відчуття голоду ставало дедалі сильнішим. Студентка наприкінці грудня записала у щоденнику, що не можна такий стан назвати безумовно голодом, тому що багато хто ще мав достатньо їжі, але вже відчував нестачу жирів [9, с. 238].

Другий прихід більшовиків відродив масові реквізиції. У лютому 1919 р. в нещодавно зайнятому Києві всюди зустрічались підводи, навантажені реквізованими меблями. До установ звозили «стильні меблі, килими, дзеркала» [9, с. 210]. У квітні вийшов декрет про кількість меблів, які могли належати сім'ї. У ньому було сказано, що в кожній сім'ї мають залишитись одна шафа, один стіл, по одному ліжку та стільцю на кожного члена сім'ї й додатково два стільці для гостей [9, с. 214].

Катастрофічним для городян став опалювальний сезон 1919–1920 рр. У цей час у Києві професор В.І. Вернадський жив в одній із квартир будинку, господарем якого був професор Демченко. Було холодно, але ще не опалювали, вікна були вибиті після артилерійської канонади. Із сусідами велось обговорення питання, як улаштуватись, щоб пережити зиму. Господар планував перевести опалювальну систему будинку на нафту. Сусіди Вернадського Добровольські вигадали для збереження тепла закрити вікна стеклами, вийнятими із книжкових шаф і картин. За сніданком сім'я Вернадського вирішила продати фрак Володимира Івановича, за якого нібито обіцяли цілу тисячу карбованців, а то й більше, й на виручені гроші купити дрова [8, с. 171]. Цікаво, що в такий час ще були охочі придбати фрак.

На початку листопада 1919 р. до Києва прийшли ранні морози. У квартирах стало так холодно, що всі їхні мешканці ходили цілий день у шубах. Майже ніде не опалювали, в кімнатах було 5–6 градусів тепла. Вернадський здебільшого проводив дні в Академії наук, де теж було «не дуже тепло, але терпимо», й можна було працювати [8, с. 176]. Ще через декілька днів температура в оселях становила 4–5 градусів. Кияни переживали апатію та розчарування: «І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати» [8, с. 178].

Київська студентка скаржилась, що в листопаді 1919 р. неможливо було знайти пічника або сажотруса, щоб справитися з піччю, яка чадила. Студентка була свідком, як перехожі зупиняли «дуже брудних людей», запитували, чи не сажотруси вони, і «з сумом вислуховували негативні відповіді». «Невже всі сажотруси стали комісарами?» Сама студентка продавала старі речі [9, с. 236].

Узимку 1919–1920 рр. багато городян через відсутність мінімальних зручностей опустились у побуті за максимально низьку межу. Замість окремих умивальників вони перейшли до користування одним водопровідним краном на всіх, замість зберігання одягу в шафах почали тримати його на цвяхах, завісивши їх простирадлами,

замість столових скатертин використовували звичайну клейонку [9, с. 220]. Одна з київських сімей, главою якої був відомий у Києві до революції лікар, узагалі перестала прибирати квартиру. Білизна, яка рідко пралась, сушилась прямо у вітальні, на протягнутих через всю кімнату мотузках, або, як кращий варіант, вивішувалась на фасадному балконі. Господиня, у разі, якщо вдавалось дістати продукти, катала тісто та рубала котлети прямо на дубовому буфеті. Вона цілими днями ходила оселею у брудному капоті й ніколи не виносила відра з помями, у кращому разі, випліскувала їх уміст із балкона [9, с. 220]. В іншому будинку у брудній і занедбаній квартирі господиня зустрічала гостей у різних сукнях, одягнених одне на одне. На рівній скатертині, якою був накритий стіл, лежала гора битого посуду [9, с. 239].

Після повернення додому з добровольцями мешканці деяких квартир намагались усе впорядкувати, але більшість людей байдуже жили серед уламків старого побуту. «За сім місяців усе безповоротно зникло. Ірозкіш, ізатишок, інавіть гігієна» [9, с. 231].

Третьою важливою темою було обговорення питання безпеки, яке набуло значної актуальності в умовах суцільної невизначеності. Перш за все, автори звернули увагу на те, що в 1919 р. дуже змінилися київські вулиці. За більшовиків постійно зменшувалась кількість елегантних і навіть просто охайно одягнених перехожих, особливо чоловіків. Більшість ходила в солдатських шинелях або шкіряних куртках і чорних картузах. Дами перестали носити капелюхи. Всі прагнули надати собі «демократичного вигляду» [9, с. 211]. Киянин Р. «замовив собі у кравця косоворотку». Хоча в нього вдома було десять костюмів, але він був вимушений замовити собі цю сатинову сорочку. На службі йому зробили зауваження за те, що він «надто елегантний». Після цього випадку студентка зрозуміла, чому всі її товариші по службі набули такого неохайного вигляду [9, с. 227].

Власна домівка втратила не тільки комфорт, але й безпеку. Кожний дзвінок у двері викликав відчуття жаху, люди почали боятись вийти навіть на годину з будинку, щоб під час їх відсутності не відбулось чого-небудь небажаного [9, с. 211]. Деякі люди місяцями не виходили з дому [9, с. 226]. Солдати, вриваючись у квартири, рилися скрізь, зокрема і в ліжках. Відчуття від «справжнього, ретельного обшуку» було таким, «ніби роздягають публічно», особливо коли проглядали листи і книги [9, с. 223]. Упродовж усього перебування більшовиків кияни ховали у знайомих своє майно, «як злодій – крадене» [9, с. 217].

Киянка Л. Л-а згадувала, як із наближенням до міста Добровольчої армії деякі кияни мали звичай закладати вікна матрацами [10, с. 219]. Київська студентка із приходом більшовиків у лютому 1919 р. раділа, що «обійшлося без торішніх боїв» і сподівалась, що припиниться «вічна стрільба ночами». Нескінченні зміни влади «можуть із розуму звести». Велика частина її знайомих утекла, сама ж студентка була проти втечі: «Що можуть зробити тихим, смирним людям, які нікого не чіпають і політикою не займаються?» [9, с. 209]. Через декілька днів «майже всіх купців і домовласників посадили у в'язницю», але рідних студентки та її саму поки не чіпали [9, с. 209].

Не чекаючи своєї черги на арешт, багато киян не ночували вдома, інші взагалі не приходили додому. Один зі знайомих студентки, повертаючись додому, злізав із візника за рогом, потім, озираючись, підходив до власних дверей. Він боявся засідки [9, с. 225]. Інша знайома, якась Х., родичка гетьмана, ховалась у різних місцях упродовж чотирьох місяців. Коли вона простудилась і незабаром померла, її навіть ховали під чужим ім'ям. Але все ж таки декілька знайомих були на її похоронах [9, с. 217].

В.І.Вернадський указував, що за більшовиків відбувалось роззброєння самоохорони, що нервувало мешканців. Він відчував, як його захоплює «огидне відчуття повного безсилля й повної невпевненості в завтрашньому дні, не за себе, а за близьких – можливості для них найжахливіших випробувань за недопущення організації самозахисту» [8, с. 54].

Висновки. Головна особливість щоденника як письмового документа полягає в переважанні особистих переживань автора щодо тих чи інших подій у його житті. Здавалося б, суб'єктивізм щоденника ускладнює його використання як історичного джерела. З іншого боку, залучення декількох таких документів дозволяє встановити загальні риси суспільних настроїв у певний історичний період. Крім того, побутові подробиці, зафіксовані на сторінках щоденників, слугують безцінним свідомством для реконструкції повсякденного життя в конкретних умовах. За всіх загальних ознак щоденникових записів, між досліджуваними документами є певні відмінності, зумовлені віковими особливостями авторів і їх соціальним статусом. У щоденнику Вернадського частіше згадувались спроби отримати та оцінити інформацію про події, які відбувались, студентка намагалась охарактеризувати психологічні трансформації у своєму найближчому оточенні, киянка Л. Л-а більше уваги надавала виживанню своїх близьких.

Загалом, вивчення особистих документів періоду революції дозволило зробити висновок, що міське населення всіляко намагалось зберегти традиційні форми існування, але із часом наростали такі відчуття, як правовий нігілізм і соціальний екстремізм. Подальше погіршення умов життя призводило до посилення відчуттів смутку та безнадії. Накопичувалась психологічна втома, суспільство виявило схильність до різних видів масового психозу. За будь-якої влади для пересічних громадян були характерними неадекватні психологічні реакції навіть із дрібного приводу. Відсутність достовірної інформації змушувала довіряти будь-кому, деколи найбезглуздішим чуткам. Первинною реакцією на екстремальні умови побуту було постійне очікування небезпеки, потім формою психологічного захисту стала байдужість як відповідь на безперервну загрозу.

Поступово городяни звикли до бойових дій, пристосовуючись до життя в умовах усіляких побутових обмежень, а також до періодичного безвладдя, коли вдень у містах панували тиша та

спокій, а вночі місто опинялось під контролем антигромадських елементів. Необхідно визнати, що всяка зміна влади не те що не зустрічала активного опору, але сприймалась із надією й очікуванням змін на краще. Інша справа, що кредит довіри вичерпувався деколи стрімко. Помітно знизився рівень вимог суспільства до влади, вимога стабілізувати ситуацію стала замалим не єдиною.

Що ж до споживчих товарів, то сучасники історичних потрясінь, із числа так званих обивателів, були вимушені докладати набагато більше зусиль, ніж ті люди, чие життя випало на стабільні часи, для того, щоб одягатись, стежити за своїм зовнішнім виглядом, зігрівати своє житло, підтримувати його у відносному порядку, користуватись іншими благами цивілізації. Цей складник повсякденності дозволяє визначити межі виживання соціуму, з'ясувати, від чого люди готові відмовитись у надзвичайних умовах, і від чого вони не відмовляться ніколи. Свій відбиток на всі соціальні процеси в цій сфері, залежно від характеру потреб, накладала специфіка великого міста, або полегшуючи, або ускладнюючи їх задоволення.

Список літератури:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Режим доступу // [http://demoscope.ru/ weekly/knigi/brodel/brodel.pdf](http://demoscope.ru/weekly/knigi/brodel/brodel.pdf).
2. Серто, Мишель де. Изобретение повседневности ; пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной ; Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург : 2013. 328 с.
3. Людтке Альф. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти ; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона и др. Москва : РОССПЭН, 2010. 268 с.
4. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города 1920–1930 гг. Режим доступу: <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/124571-n-b-lebina-povsednevnaia-zhizn-sovetskogo-goroda-1920-1930-gg.html>.
5. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 632 с.
6. Семенов А.А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917–1920 гг.). Армавир : Армавирское полиграфпредприятие, 2005. 170 с.
7. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город ; пер. с англ. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 336 с.
8. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). *Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського*. Київ : НАНУ, 2011. Том 9. 326 с.
9. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции* / изд. Г.В. Гессеном. Берлин : Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. 345 с.
10. Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. *Архив русской революции* / изданный Г.В. Гессеном. Москва : Терра-Политиздат, 1991. Т. 3. 274 с.

Popov V.Zh. EVERYDAY LIFE OF KIEV IN 1919 IN THE DIARIES OF CONTEMPORARIES

For everyday history, documents of personal origin have great importance, in particular diaries with evidences of direct participants of events interesting to the researcher. The article studies the everyday life of Kiev in 1919 on the basis of the analysis of diary entries of contemporaries of Revolution of 1917–1920. The subjective nature of the diary as a written document allows us to characterize the public mood in a certain historical period, as the authors express the point of view of their social group. The regularity of diary entries makes it possible to evaluate the daily response of individual members of society to the transformation of everyday practices. On the other hand, keeping a diary for a long time allowed the author to compare the possibilities for the survival of ordinary inhabitants in the conditions of a repeated change of power.

In addition, household details recorded on the pages of diaries serve as invaluable evidence for the reconstruction of everyday life in specific conditions. We are talking about the efforts that were required to make the townspeople to meet their basic human needs. With all the common signs of diary entries, there are certain differences between the documents being studied, due to the age and social characteristics of the authors. The diary of academician V.I. Vernadsky paid great attention to attempts to obtain and evaluate information about events; a Kiev student tried to characterize the psychological processes in her immediate environment and her own reaction to the surrounding reality; Kiev woman «L. L-a» was most concerned about ensuring the physical survival of their loved ones. In general, personal documents of the period of the Revolution demonstrate a gradual increase in negative phenomena in the psychological mood of citizens, a decrease in the level of social expectations, an expansion of the limits of adaptability in conditions of growing chaos and general shortage.

Key words: Revolution of 1917–1920, Kiev in 1919, self-organization of society, social psychology, primary needs.